

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-17-70>

УДК 331.56

Трудова міграція громадян України: детермінанти та наслідки

Доброва Т.Г.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри політичних наук і права
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського

У статті на підставі аналізу й узагальнення статистичних і соціологічних даних дано оцінку сучасних масштабів та соціально-економічних характеристик закордонної трудової міграції українців. Визначено домінуючі причини, що спонукають заробітчан до виїзду за кордон. Досліджено наслідки відпливу трудового ресурсу в контексті можливостей сталого розвитку й економічної безпеки України.

Ключові слова: трудова міграція, трудовий потенціал, ринок праці, зайнятість та безробіття, бідність працюючих, грошові перекази мігрантів.

Доброва Т.Г. ТРУДОВАЯ МИГРАЦИЯ ГРАЖДАН УКРАИНЫ: ДЕТЕРМИНАНТЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

В статье на основе анализа и обобщения статистических и социологических данных дана оценка современных масштабов и социально-экономических характеристик зарубежной трудовой миграции украинцев. Определены доминирующие причины, побуждающие мигрантов к выезду за границу. Исследованы последствия оттока трудового ресурса в контексте возможностей устойчивого развития и экономической безопасности Украины.

Ключевые слова: трудовая миграция, трудовой потенциал, рынок труда, занятость и безработица, бедность работающих, денежные переводы мигрантов.

Dobrova T.H. LABOR MIGRATION OF CITIZENS OF UKRAINE: DETERMINANTS AND CONSEQUENCES

Based on the analysis and generalization of statistical and sociological data, an assessment of the current scale and socio-economic characteristics of foreign labor migration of Ukrainians is given in the article. The dominant reasons for encouraging migrants to travel abroad are identified. The consequences of the outflow of labor resources in the context of the opportunities for sustainable development and economic security of Ukraine are explored.

Keywords: labor migration, labor potential, labor market, employment and unemployment, poverty of workers, remittances of migrants.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Вибір європейського вектору розвитку громадян України пов'язували з очікуваннями сталого економічного зростання, підвищення якості життя, гідної зайнятості, європейського рівня заробітної плати та соціального захисту. Натомість значний економічний спад 2014–2016 років викликав глибокий песимізм у суспільстві. Згідно з даними соціологічних опитувань понад 58% громадян не згодні й надалі терпіти погіршення рівня життя заради реформ, з них 37% зневірилися в їх успішності, а понад 21% вже зараз вважають свій рівень життя нестерпним [1, с. 500]. Суспільне розчарування посилює емігрантські настрої серед громадян України. У 2016 році соціологи констатували, що 21% респондентів замислювалися над еміграцією, у 2014 році таких було 15%. Плани поїхати за кордон на тим-

часові заробітки у 2016 році будували 11% респондентів, 20% вже мали досвід роботи за кордоном (у 2014 році –7% та 17% відповідно) [1, с. 505, 507]. Отже, кожен п'ятий громадянин готовий шукати долі за межами України. Навіть згідно з даними офіційної статистики кількість трудових мігрантів поступово зростає. Коренем проблеми є низький рівень позитивних очікувань щодо соціально-економічного стану країни в майбутньому. На початку 2017 року менше 9% домогосподарств передбачали покращення свого матеріального стану у найближчій перспективі, майже 46% не очікували позитивних зрушень, 44% прогнозували погіршення добробуту. Щодо розвитку економіки України, то лише 13% очікували змін на краще, 35% не передбачали будь-яких відчутних змін, у кожного другого були несприятливі уявлення про майбутнє [2, с. 9, 14].

Зростання масштабів трудової еміграції визначає актуальність дослідження її наслідків в контексті економічної безпеки країни, можливостей сталого розвитку у довгостроковому періоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означена проблема є предметом уваги провідних науковців України. Соціологічний аналіз сутності, чинників, масштабів, освітньо-професійної та географічної структури трудової міграції проведено в працях Е.М. Лібанової, О.А. Малиновської, О.В. Позняка [3–5], І. Петрової [6]. Можливості та виклики, які породжує інтеграція України до європейського ринку праці, визначені в публікаціях О.А. Грішнєвої [7], О.М. Петроє [8] та інших науковців.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Донедавна закордонна трудова міграція розглядалася здебільшого в позитивному контексті, а саме з позицій інтеграції України в європейський ринок праці, формування у мігрантів ринкової свідомості, набуття ними досвіду підприємницької діяльності, оволодіння передовими технологіями; послаблення проблеми безробіття всередині країни, надходження в країну грошових переказів трудових мігрантів, підвищення добробуту їх сімей тощо. Дослідники вважали, що міграційний потенціал, який сформувався в 1990-х роках, вже вичерпано. Макроекономічні руйнації, подібні до означеного періоду, не передбачалися, тому прогнозувалися не кількісні, а лише якісні зміни трудової міграції, передусім підвищення кваліфікаційного рівня мігрантів, приплив у країну висококваліфікованих кадрів разом із прямими іноземними інвестиціями, збільшення частки молоді серед учасників процесу [4, с. 5–6]. Натомість макроекономічні шоки 2014–2016 років викликали другу хвилю трудової міграції, яка набула масового загрозливого характеру. Відповідно, зростає актуальність поглибленого дослідження впливу міграційних процесів на стан трудового потенціалу України, її конкурентоспроможності та можливості сталого розвитку в перспективі.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає в дослідженні масштабів та головних детермінантів сучасної хвилі закордонної трудової міграції українських громадян, оцінюванні її наслідків в контексті сталого розвитку та економічної безпеки країни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мобільність трудових ресурсів є

природним проявом соціально-економічної глобалізації світової економіки. Зрозуміло, що трудові потоки прямують туди, де забезпечено більш високий рівень відтворення робочої сили. Україна сьогодні є одним з найбільших донорів робочої сили на європейському просторі.

Згідно з даними вибіркового обстеження українських домогосподарств кількість трудових мігрантів у 2015–2017 роки становила 1 303,3 тис. осіб, що складає 4,5% населення віком 15–70 років (серед чоловіків ця частка становить 6,7%, а серед мешканців сільської місцевості – 6,9%) [9, с. 4]. Статистика підтверджує факт зростання міграційного потоку. У 2010–2012 роки кількість трудових мігрантів становила 1 181,6 тис. осіб (3,4% населення віком 15–70 років) [10, с. 29]. Слід зауважити, що ці обстеження не враховують населення зони проведення АТО, маятникову трудову міграцію, що є масовою в прикордонних областях країни; відсутні більш-менш об'єктивні дані щодо заробітчан, які виїхали з країни в попередні роки та не планують повернутися; неможливо отримати точну інформацію щодо нелегальної трудової міграції. Тому різні джерела зазначають більш значний вплив трудового ресурсу. Так, згідно з даними Світового Банку, вже станом на 2010 рік за кордоном працювали і навчалися понад 6,5 млн. українців, а Україна стала п'ятою державою у світі за кількістю емігрантів [11]. Навіть офіційна влада країни змушена визнати загострення проблеми останнім часом. Міністр закордонних справ України П.А. Клімкін заявив, що тільки в 2017 році країну залишили більше мільйона українців, і це «результат розуміння майбутнього і якості життя». Міністр соціальної політики А.О. Рева визнав, що в процес сезонної трудової міграції втягнуто до 7 мільйонів українців, постійно за кордоном працюють 3,2 млн. осіб [12]. Отже, частка трудових мігрантів у загальній кількості активної робочої сили сягає 39% і 18% відповідно.

Більшість українських емігрантів опиняється в прикордонних країнах. Однією з головних країн-реципієнтів залишається Росія. Згідно з даними соціологічного обстеження частка мігрантів до РФ у 2012 році складала 43% загальної кількості, у 2017 році скоротилась до 26,7%, становивши понад 342 тис. осіб [9, с. 5; 10, с. 37]. Натомість МВС Росії повідомляє, що зараз у країні перебуває понад 2,5 млн. українських громадян. З них понад 850 тис. звернулися за тимчасовим

притулком або дозволом на тимчасове проживання, а понад 850 тис. оформили дозволи на роботу [13].

Значними темпами зростає міграція українських громадян до Польщі. У 2016 році 1,2 млн. українців отримали дозвіл на працю (у 2015 році було зареєстровано 760 тис. заяв). Міграція до Польщі здебільшого має короткостроковий і циклічний характер. Аналітики нараховують від 1 до 1,5 млн. українських громадян, що працюють у країні як офіційно, так і нелегально. Важливо, що польський уряд стимулює залучення заробітчан з метою забезпечення економічного зростання власної країни. Законодавчо дозволено негромадянам Євросоюзу короткострокове працевлаштування в рамках безвізового перетину кордону; спрощено процедуру визнання українського диплому про вищу освіту; заохочено отримання «карти поляка», яка значно полегшує процедуру перетину кордону і працевлаштування [14; 15]. Офіційна статистика 2017 року свідчить про збільшення кількості трудових мігрантів до Польщі в три рази порівняно з 2012 роком, отже, їх частка у загальній кількості мігрантів зросла з 14% до 39% [9, с. 5; 10, с. 37].

У конкуренцію за кваліфіковану робочу силу з України все активніше залучається Чехія. З 2015 року тут діють закони, що суттєво спрощують процедуру отримання робочих віз українськими громадянами з технічною освітою, а особливо зі сфери ІТ та машинобудування, медичними працівниками та іншими спеціалістами. Відповідно до цих законів країна готова щорічно надавати чеську робочу візу майже 3 800 працівникам з України [16]. Згідно з даними Eurostat станом на початок 2017 року в Чеській Республіці постійно проживає понад 118 тис. громадян України, що є найбільш численною групою іноземців у країні (23,1% проти 21,0% з прикордонної Словаччини) [17].

Понад 11% загальної кількості українських трудових мігрантів працюють в Італії, при цьому на країну припадає найбільша частка загальної кількості «працівників-емігрантів» (44,1%), тобто тих, хто працює за кордоном понад рік і не планує повернення в наступні 12 місяців. Згідно з даними Eurostat в Італії постійно проживає майже 235 тис. українських громадян [9, с. 5; 17].

Головні детермінанти закордонної трудової міграції українців стають зрозумілими в процесі аналізування загальної економічної ситуації в країні.

Перш за все це загрозливо високий рівень бідності громадян України, насамперед бідності працюючого населення. Рівень відносної бідності (за витратами) серед працюючих у 2016 році перевищував 19% за середнього по Україні у 23,5%. Абсолютна бідність (за доходами нижче фактичного прожиткового мінімуму) сягала 42% і 51,1% відповідно. Завдяки двократному підвищенню мінімальної зарплати рівень абсолютної бідності в першому півріччі 2017 року зменшився до 26,9% та 39,4% відповідно. Проте показник відносної бідності, навпаки, збільшився до 20,1% серед працюючих та 25,4% по країні загалом [18, с. 14–15; 19, с. 11–12]. За національними критеріями економічної безпеки такий рівень відносної бідності перевищує граничну межу.

Попри те, що за об'єктивними індикаторами кожний п'ятий український працівник є бідним, згідно із суб'єктивними оцінками добробуту, 69% домогосподарств, де є працюючі, вважають себе бідними [2, с. 36–37]. Отже не випадково серед причин, які спонукали до закордонної трудової міграції, 84% респондентів назвали низький рівень оплати праці. Натомість середньомісячний заробіток одного трудового мігранта у 2015–2017 роках становив 722 дол. проти 203 дол. в Україні. В таких видах діяльності, як промисловість, будівництво, ресторанний бізнес, домашнє господарство, понад 60% працівників отримували від 500 до 1 000 доларів, а кожен десятий – понад 1 000 доларів, що в 3–5 разів вище за середню зарплату у відповідних галузях в Україні [9, с. 20, 26]. Доцільно зазначити, що за критеріями економічної безпеки розрив у рівні зарплати між ЄС та Україною в три рази вважається незадовільним, а в п'ять разів – критичним [20]. Загроза економічній безпеці країни полягає у зростаючому впливі трудового ресурсу за кордон.

Не менш дієвим чинником трудової міграції є дефіцит у власній країні робочих місць взагалі, а особливо таких, що відповідають здобутій кваліфікації. Серед трудових мігрантів 2015–2017 років понад 8% (106 тис. осіб) виїхали за кордон через неможливість знайти підходящу роботу. З них 57% складають найбільш працездатні громадяни у віці до 40 років, ще 21% – особи у віці 40–49 років [9, с. 20]. Гостроту проблеми пошуку гідної роботи переконливо ілюструє соціологічне опитування громадян, які працюють в Україні: 25% зайнятих зазначили, що зміст їх роботи не відповідає наявному професійному й освітньому рівням, 55% опитаних відпо-

віли, що в їх населеному пункті важко знайти будь-яку роботу, а за кваліфікацією та гідною зарплатою – тим більше (83%) [1, с. 289]. Така ситуація цілком корелює з динамікою кількості виробничих підприємств та кількості робочих місць в Україні в останній період, адже тільки за 2013–2016 роки їх стало менше на 22%. Особливих втрат зазнали саме високотехнологічні галузі виробництва. Хімічна промисловість втратила 35% робочих місць, літакобудування – 22%, автотранспортна галузь – майже половину, у виробництві залізничного транспорту скорочення зайнятих наближається до 2/3, в суднобудуванні – до 80% [21, с. 193–204]. Зауважимо, що 1 робоче місце у цих галузях забезпечує до 8 робочих місць в технологічно пов'язаних виробництвах. Отже, маємо значний від'ємний мультиплікативний ефект. За підсумками 2017 року рівень безробіття сягає 10%. Серед молоді до 24 років кожний п'ятий є безробітним. Навантаження зареєстрованих безробітних на 1 вакантне робоче місце становить 7 осіб, працевлаштовані лише 35% тих, хто мав статус безробітного [22].

Як зазначалося, високий потенціал трудової міграції обумовлений зневірою значної частки громадян України у можливості досягти благополуччя на батьківщині. Загрозливим є те, що серед трудових мігрантів, які керуються бажанням жити за кордоном, 72% становлять особи віком до 40 років; з тих, хто прагне зробити кар'єру за кордоном, 100% становить молодь до 30 років [9, с. 20]. Такі цільові установки підвищують ризик втрати молодого покоління працівників.

Закордонну трудову міграцію стимулює крайня депресивність окремих регіонів України. Традиційно найбільша її інтенсивність спостерігається у Західному регіоні. Тут кожна десята особа віком 15–70 років задіяна в міграції, а в Закарпатській, Чернівецькій і Тернопільській областях – понад 20% населення відповідного віку. На Західний регіон припадають 70% загальної кількості трудових мігрантів, зокрема 74% тих, хто працює в Польщі, 79% – в Італії, 95% працюючих в Чехії. Найнижча міграційна активність спостерігається серед населення Північного регіону (6% загальної кількості трудових мігрантів) [9, с. 6; 10, с. 38].

Для оцінювання наслідків закордонної трудової міграції в контексті перспектив сталого розвитку України та забезпечення конкурентоспроможності у світовому господарстві слід розглянути соціально-економічну структуру українського заробітчанства.

Понад половину офіційно визначених мігрантів складають особи віком до 40 років. Працюють більше року і не планують повертатися в наступному році 8,3% мігрантів [9, с. 4; 6]. Отже перед Україною постає загроза безповоротної втрати молодого покоління робочої сили та старіння трудового потенціалу.

Кожен третій мігрант має вищу освіту, решта має повну середню або професійно-технічну освіту [9, с. 7]. З огляду на те, що Україна в середньому на рік витрачає на навчання одного учня/студента до 1 700 дол., незворотні втрати держави від виїзду з країни одного робітника складають щонайменше 20 тис. дол. [23, с. 6]. Проблема посилюється ще й тим, що в країнах перебування менше 27% мігрантів працюють згідно з отриманою кваліфікацією, 30% працюють в іншій сфері, ніж їх кваліфікація, а понад 42% працюють за нижчою кваліфікацією або на місцях, які не потребують кваліфікації. Найбільша частка мігрантів, зайнятих некваліфікованою працею, спостерігається в Італії (56%) та в Польщі (46%) [9, с. 13]. Вочевидь, втрачаються набуті знання й уміння, отже, відбуваються не тільки кількісні, але й якісні втрати трудового потенціалу країни.

Попри порівняно високу заробітну плату мігрантів, спостерігається надвисокий рівень експлуатації їх праці. Згідно з даними обстеження менше 16% заробітчан працювали до 40 годин на тиждень, понад 65% відпрацювали від 41 до 60 годин, понад 16% – від 61 до 80 годин. Таку можливість для роботодавців визначає правовий статус заробітчан: 42% знаходилися в країні перебування на умовах тимчасовою реєстрації чи туристичної візи або нелегально. Лише 38% мігрантів мали письмовий трудовий договір, решта працювала за усною домовленістю. Такий статус обумовлює соціальну незахищеність мігрантів. Лише 30% працюючих за трудовим договором мали право на оплату понаднормової роботи, 11% передбачена оплата лікарняного, 22% мали соціальне страхування, у кожного п'ятого робітника не було права на жодну соціальну пільгу [9, с. 10, 12, 17, 23].

Зростаючий вплив працевдатних українців за кордон в позитивному контексті розглядається як чинник послаблення напруги на внутрішньому ринку праці, зниження рівня безробіття. Проте цей процес має зворотні негативні прояви. По-перше, певні галузі почали відчувати дефіцит робочої сили відповідної кваліфікації. Міністр соціальної політики А.О. Рева бачить вирішення цієї

проблеми у підвищенні зарплати до еквіваленту 500 євро (середнього доходу заробітчан у Польщі). Проте інструментом виконання цього завдання вважає подальше підвищення мінімальної зарплати [12]. Видається, що директивне підвищення соціальних стандартів без державної програми підтримки бізнесу, скоріше, приведе до зниження підприємницької активності та скорочення робочих місць. По-друге, трудова міграція зменшує кількість платників податків, зокрема у фонд державного соціального страхування. За чинної солідарної пенсійної системи це посилює дефіцит пенсійного фонду, загострює проблему бідності пенсіонерів.

Позитивним проявом трудової міграції вважається надходження в країну грошових переказів заробітчан. Їх обсяг справді значний, а саме від 8% до ВВП у 2015 році до 10% у першому кварталі 2018 року. Згідно з підсумком 2017 року загальна сума грошових переказів склала 9,3 млрд. дол. Для порівняння, прямі іноземні інвестиції в українську економіку за рік становили 1,9 млрд. дол. У попередньому 2016 році ці показники склали 7,5 млрд. дол. та 4,4 млрд. дол. відповідно [24; 22].

Безперечно, масштабні грошові надходження від заробітчан потенційно є потужним джерелом фінансових ресурсів, гостро потрібних для економічного відродження країни. Попри те, їх реальний вплив на соціально-економічний розвиток України досить суперечливий. По-перше, ці гроші є суттєвою складовою платіжного балансу країни, що сприяють стабілізації національної валюти. По-друге, грошові перекази істотно впливають на добробут сімей мігрантів. Проте домогосподарства здебільшого спрямовують їх на споживання, вкладають у будівництво або покращення житла. Позитивно, що споживчі витрати домогосподарств збільшують сукупний попит, поширюють ринок для відповідних галузей економіки. Натомість в умовах досить повільного відродження сукупної пропозиції посилюються інфляційні тенденції.

Лише незначна частка грошових переказів (не більше 1%) інвестується в економіку. Вкрай низька інвестиційна активність заробітчан, що повертаються в Україну, значною мірою обумовлена обмеженістю доступних та ефективних інструментів для капіталовкладень. Більшість населення непоінформована щодо інвестиційних можливостей фондового ринку. Вкрай незначним є доступ потенційних інвесторів до об'єктів інвестування, адже на

відміну від світової практики, в Україні не існує чіткої регламентації кількості акцій, які мають продаватися на вільному ринку. Більшість цінних паперів продається поза біржовою торгівлею. Діяльність корпорацій є непрозорою. Майнові права міноритарних акціонерів не захищені, обмежений доступ до інформації щодо результатів діяльності корпорації та розподілу дивідендів [25]. В країні відсутні надійні інвестиційні фонди та приватні пенсійні фонди. Такі вклади пов'язані з високим ступенем ризиків. Тому фондовий ринок України не виконує функції акумулювання капіталів для економіки. Банківська криза останніх років значно збільшила ризики, пов'язані з банківськими депозитами. Отже, не дивно, що пересічні громадяни не беруть до уваги інвестиційні можливості фінансових інструментів.

Майже єдиним доступним активом для домогосподарств може бути мале підприємництво. Проте умови для ведення власного бізнесу в Україні досить складні. Надвисокі ставки відсотків по кредитах, нестабільність і обтяжливість податкових умов, бюрократичні перепони, макроекономічна нестабільність обмежують підприємницьку активність. За 2013–2016 роки припинили діяльність 83 тис. малих підприємств, кількість зайнятих зменшилась на 419 тис. (зокрема, по мікропідприємствах відбулося зменшення на 71 тис. підприємств та 152 тис. працівників) [22]. Вочевидь, для реалізації інвестиційного потенціалу грошових переказів трудових мігрантів необхідні цільові програми уряду щодо підтримки малого підприємництва, врегулювання ринку цінних паперів, забезпечення стабільності банківського сектору.

Висновки з цього дослідження. Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що, попри певні позитивні прояви закордонної трудової міграції, а саме послаблення напруги на ринку праці, деяке підвищення добробуту сімей мігрантів, масштабні надходження грошових переказів від заробітчан, стрімке зростання міграційного потоку містить значні загрози щодо можливостей сталого розвитку України в найближчій перспективі. З країни виїжджають найбільш активні кваліфіковані працівники, що породжує ризик депопуляції та старіння трудового потенціалу, кількісного та якісного його зменшення. Незворотним чином втрачаються значні кошти, вкладені в навчання й професійну підготовку працівників-мігрантів. Скорочується база оподаткування, зменшуються надходження у фонди соціального страхування, збільшується демо-

графічне навантаження на одного зайнятого в українській економіці.

Послабити міграційну активність вдасться лише за умов підвищення рівня відтворення робочої сили, зростання її національної вартості. Участь держави у вирішенні цієї проблеми не може обмежуватися лише директивним підвищенням мінімальних соціальних стандартів. Потрібна системна економічна політика, яка забезпечить прийнятні темпи зростання ВВП, якісно змінить ситуацію на ринку праці, поверне громадянам впевненість у можливості успішної самореалізації на батьківщині. Соціально-економічне відродження країни потребує відмови від ортодоксальної ліберальної моделі та побудови регульованої ринкової економіки, створення дієвої інсти-

туціональної бази державної підтримки тих галузей економіки, які мають суттєвий інноваційний і конкурентний потенціал та забезпечують значний мультиплікаційний ефект. Важливими є державно-приватне партнерство в реалізації інвестиційних проектів, стимулююча податкова та кредитна політика, яка сприятиме розвитку малого та середнього бізнесу. Необхідним є розвиток інфраструктури фондового ринку з метою спрощення доступу громадян до його інвестиційних інструментів, зокрема залучення в економіку грошей заробітчан. З урахуванням неминучості міграції робочої сили в глобалізованій економіці держава має практично реалізувати політику, спрямовану на правовий та соціальний захист трудових мігрантів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: збірник наукових праць Інституту соціології НАН України. 2016. Вип. 3 (17). 545 с. URL: <http://www.i-soc.com.ua>.
2. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2017 року): стат. зб. / Державна служба статистики України. 2017. 77 с. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
3. Населення України. Трудова еміграція в Україні. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. 260 с. URL: <http://www.idss.org.ua>.
4. Позняк О.В. Соціальні наслідки Євроінтеграції України. Міжнародна міграція. Київ: Friedrich Ebert Stiftung, 2012. 20 с. URL: <http://www.fes.kiev.ua>.
5. Позняк О.В. Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні. Демографія та соціальна економіка. 2016. № 2. С. 169–182.
6. Петрова І. Соціальні наслідки Євроінтеграції України. Ринок праці. Київ: Friedrich Ebert Stiftung, 2012. 20 с. URL: <http://www.fes.kiev.ua>.
7. Грішнова О.А., Рісний О.П. Інтеграція українського ринку праці з європейським: загрози та перспективи (оцінка на прикладі країн Східної Європи). Демографія та соціальна економіка. 2017. № 3. С. 162–173.
8. Петроє О.М., Васильєв В.Т. Міжнародна трудова міграція: аналіз ситуації та наслідків для України. Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. Серія: Державне управління. 2015. № 4. С. 93–100. URL: <http://nbuv.gov.ua>.
9. Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження): статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. 2017. 36 с. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
10. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні // Міжнародна організація праці, Державна служба статистики України. 2013 98 с. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
11. Українське заробітчанство: старі проблеми та нові виклики. URL: <http://nbuviar.gov.ua>.
12. Минулого року Україну залишили більше мільйона громадян. Українські національні новини. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1716252-minulogo-roku-ukrayinu-zalishili-bilshe-milyona-gromadyan-klimkin>.
13. Общество. URL: <http://tass.ru/obschestvo/3922240>.
14. Поплавська Л.О. Трудова міграція – феномен Польщі. URL: <http://platforma-msb.org>.
15. Польщі не обійтися без робочих рук з України – голова польського Нацбанку. URL: <http://www.dw.com/uk>.
16. Чехія потребує більше працівників з України. URL: <http://www.dw.com/uk>.
17. Migration and migrant population statistics // Офіційний сайт Eurostat. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php>.
18. Комплексна оцінка бідності та соціального відчуження в Україні за 2015–2016 роки. Аналітична записка // Інститут демографії та соціальних досліджень. Київ, 2017. 20 с. URL: <http://www.idss.org.ua>.
19. Комплексна оцінка бідності та соціального відчуження в Україні за I півріччя 2016–2017 років. Аналітична записка. Інститут демографії та соціальних досліджень. Київ, 2017. 15 с. URL: <http://www.idss.org.ua>.

20. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджені Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовтня 2013 року № 1277. URL: <http://www.me.gov.ua>.
21. Діяльність суб'єктів господарювання, 2016: стат. зб. // Державна служба статистики України. 2017. 588 с. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
22. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
23. Національні рахунки освіти України у 2016 році: статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2018. 105 с. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
24. Офіційний сайт Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua>.
25. Редзюк Є.І. Ринок цінних паперів України: вироки антиреформ. URL: <https://dt.ua/finances/rinok-cinnih-paperv-ukrayini-viroki-antireform>.

REFERENCES:

1. Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy (2016) Ukrainiske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin [Ukrainian society: monitoring of social change]. Zbirnyk naukovykh prats, vol. 3(17). Available at: <http://www.i-soc.com.ua>.
2. Samootsinka domohospodarstvamy Ukrainy rivnia svoikh dokhodiv (za danymy vybirkovoho opytuvannia domohospodarstv u sichni 2017 roku) [Self-assessment by households of Ukraine of their income level (according to a sample survey of households in January 2017)]. (2017). State Statistics Service of Ukraine. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
3. Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (2010) Naselennja Ukrainy. Trudova emigracija v Ukraini [The population of Ukraine. Labor emigration in Ukraine] Available at: <http://www.idss.org.ua>.
4. Poznjak O.V. (2012) Socialjni naslidky Jevrointeghraciji Ukrainy. Mizhnarodna mighracija [Social consequences of Eurointegration of Ukraine. International migration] Kyiv, Friedrich Ebert Stiftung. Available at: <http://www.fes.kiev.ua>.
5. Poznjak O.V. (2016) Ocinjuvannja naslidkiv zovnishnjoji trudovoji mighraciji v Ukraini [Assessment of the Consequences of External Labor Migration in Ukraine] Demohrafiia ta sotsialna ekonomika, no. 2, pp. 169–182.
6. Petrova I. (2012) Socialjni naslidky Jevrointeghraciji Ukrainy. Rynok praci. [Social consequences of European integration of Ukraine. Labor market] Kyiv, Friedrich Ebert Stiftung. Available at: <http://www.fes.kiev.ua>.
7. Ghryshnova O.A. (2017) Integhracija ukrajinsjkogho rynku praci z jevropijskym: zagrozy ta perspektyvy (ocinka na prykladi krajyn Skhidnoji Jevropy) [Integration of the Ukrainian labor market with the European one: threats and perspectives (assessment on the example of the countries of Eastern Europe)] Demohrafija ta socialjna ekonomika, no. 3, pp. 162–173.
8. Petroje O.M. (2015) Mizhnarodna trudova mighracija: analiz situaciji ta naslidkiv dlja Ukrainy [International Labor Migration: Analysis of the Situation and its Consequences for Ukraine] Visnyk Nacionalnoji akademiji derzhavnogho upravlinnja pry Prezydentovi Ukrainy. Serija: Derzhavne upravlinnja, no. 4. Pp. 93–100. Available at: <http://nbuv.gov.ua>.
9. Zovnishnja trudova mighracija naselennja (za rezul'tatamy moduljnogho vybirkovogho obstezhennja) : statystychnyj bjuletenj. [External labor migration of the population (based on the results of the modular sample survey): statistical bulletin] (2017) State Statistics Service of Ukraine. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
10. Zvit shhodo metodologhiji, orghanizaciji provedennja ta rezul'tativ moduljnogho vybirkovogho obstezhennja z pytanj trudovoji mighraciji v Ukraini [Report on the methodology, organization and results of the modular sample survey on labor migration in Ukraine] (2013) State Statistics Service of Ukraine. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
11. Ukrajinsjke zarobitchanstvo: stari problemy ta novi vyklyky. [Ukrainian labor: old problems and new challenges]. Available at: <http://nbuviap.gov.ua>.
12. Klimkin P. Minulogo roku ukrayinu zalishili bil'she milyona gromadyan [Last year, more than a million citizens left Ukraine]. (2018). Available at: <http://www.unn.com.ua/uk/news/>; V protses sezonnoi trudovoji migratsii vtyagnuto do semy milyoniv ukraintsiv [In the process of seasonal labor migration attracted up to seven million Ukrainians] (2018). Available at: <https://zik.ua/news>.
13. Obschestvo. Available at: <http://tass.ru/obschestvo/3922240>.
14. Poplavsjska L.O. Trudova mighracija – fenomen Poljskhi [Labor migration is a phenomenon in Poland]. Available at: <http://platforma-msb.org>.
15. Poljskhi ne obijtsja bez robochykh ruk z Ukrainy – gholova poljskoghho Nacbanku. [Poland can not do without the hands of Ukraine – the director of the Polish National Bank]. Available at: <http://www.dw.com/uk>.
16. Chekhija potrebuje bil'she pracivnykiv z Ukrainy [The Czech Republic needs more workers from Ukraine]. Available at: <http://www.dw.com/uk>.

17. The official website of Eurostat. Migration and migrant population statistics. Available at: <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php>.

18. Instytut demografii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (2017) Kompleksna otsinka bidnosti ta sotsialnoho vidchuzhennia v Ukraini za 2015–2016 roky. Analitychna zapyska. [Comprehensive assessment of poverty and social exclusion in Ukraine for 2015–2016. Analytical note]. Available at: <http://www.idss.org.ua>.

19. Instytut demografii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (2017) Kompleksna otsinka bidnosti ta sotsialnoho vidchuzhennia v Ukraini za I pivrichchja 2016-2017 rokiv. Analitychna zapyska. [Comprehensive assessment of poverty and social exclusion in Ukraine for the first half of 2016–2017. Analytical note]. Available at: <http://www.idss.org.ua>.

20. Nakaz Ministerstva ekonomichnogho rozvytku i torghivli Ukrainy № 1277 vid 29.10.2013 “Metodychni rekomendacii shhodo rozrakhunku rivnja ekonomichnoji bezpeky Ukrainy” [“Methodical recommendations for calculating the level of economic security of Ukraine”] (2013, 23 October). Available at: <http://www.me.gov.ua>.

21. Diialnist subiektiv hospodariuvannia, 2016 [Activities of economic entities, 2016]. (2017). State Statistics Service of Ukraine. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

22. State Statistics Service of Ukraine. Official site. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

23. Nacionaljni rakhunky osvity Ukrainy u 2016 roci [National Accounts of Education of Ukraine in 2016] (2018). State Statistics Service of Ukraine. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

24. National Bank of Ukraine. Official site. Available at: <https://bank.gov.ua>.

25. Redzjuk Je.I. Rynok cinnykh paperiv Ukraini: vyroky anty-reform. [Securities Market of Ukraine: sentences of anti-reform]. Available at: <https://dt.ua/finances>.